

FUZÛLÎ'NİN LEYLÂ VÜ MECNÛN'UNDA TEMATİK OLARAK AŞK

Pervin ÇAPAN *

*Tanlarım Mecnûn ile Ferhâda kim ben var iken
Mülk-i ıřka nice sultan oldu ol iki deli*

Mesîhî

ÖZET

Edebiyat tarihlerinde, *çift kahramanlı aşk hikâyeleri* başlığı altında sunulan Leylâ ve Mecnûn mesnevileri, *ana çizgisi aşk ve macera olan mesnevilerdir*. Bu mesnevilerde tematik olarak kahramanların beşerî aşktan, ilâhî aşka yönelişleri, tasavvufî bir platformda ele alınır. Fuzûlî'nin eserinde de, Leylâ ile Mecnûn'un şahsında ele alınan aşk teması, belli bir şuurla tasavvufî çizgiye taşınmıştır. Eserde İslâm tasavvufuna has özellikleri rahatça takip etme imkânı vardır. Fuzûlî eserini yazış sebeplerini sıralarken, asıl gayesinin efsane söylemek olmadığını, buna karşılık bu iki ezel âşığının *ilâhî aşk* yolunda yaşadıklarını sezdirmek istediğini belirtmektedir.

Bu makalede, genel olarak Leylâ ve Mecnûn mesnevilerine, özel olarak da Fuzûlî'nin eserine yansıyan aşk anlayışı bütün boyutlarıyla ele alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fuzûlî, Leylâ vü Mecnûn, mesnevî, tema, aşk.

THEMATICALLY LOVE IN FUZÛLÎ'S LEYLA AND MAJNUN

ABSTRACT

In literature history, Leyla and Majnun mathnawis, that are presented under the title of love stories with double protagonists, are of love and

* Prof. Dr., Muğla Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Öğretim Üyesi. Muğla. cpervin@mu.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

adventure. In these mathnawis, the orientation of the protagonist from humanly love to divine love are handled thematically. In Fuzuli's work, love theme handled in terms of Leyla and Majnun has been moved into sufism with a certain consciousness. In the work, it is easy to trace sufism. While speaking of the reasons why Fuzuli wrote the work, he said his main purpose to write the story was not to say a legend but to mention what these two immemorial lovers experienced in the way of divine love.

In this article, in general reflected to Leyla and Majnun mathnawis, especially Fuzûlî's understanding of all dimensions of the love will be evaluated as discussed.

Key Words: Fuzûlî, Leyla and Majnun, mathnawi, thema, love.

Leylâ ve Mecnûn'un efsaneleşen aşkları, Türk-İslâm edebiyatlarında en çok işlenen konulardan birisidir. Kaynağı araştırıldığında, hikâyenin Arap dünyasına has bir halk hikâyesi veya çekirdeğinde yaşanmış bir hadise bulunan efsanevî karakterli anonim bir hikâye olduğu görülür. Bu devre edebiyatları için ortak payda dindir. Aynı dinin etrafında birleşen insanların ortak bir kültüre doğru ufuklarını genişlettikleri görülür. Ortaya çıkan medeniyet de, bu ortak kültürün mahsulüdür. Farklılıklar ise mahallî kültürde aranmalıdır. Fuzûlî'den önce Acem edebiyatında, Nizâmî ve Hatîfî'nin Leylâ ve Mecnûn mesnevîleri meşhurdur. Aynı konuyu daha sonra Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî deneyecektir. Fuzûlî'den önce ve sonra pek çok, aynı adlı mesnevî yazılmıştır.

Leylâ ve Mecnûn hikâyesi, ilk kaynağı olan Arap edebiyatında, sonradan Mecnûn lakabını alan Kays'ın, sevgilisi için söylediği şiirlerle, bu şiirleri açıklamak üzere yapılan yorumlardan ve bunlara eklenen söylentilerden meydana gelmiştir. Hikâyenin esasî Mecnûn'un kişiliği etrafında toplanır ve olaylar Necid çöllerinde geçer.¹

Leylâ ve Mecnûn hikâyesinin başlangıcını, ölümü 690-700 yılları olarak gösterilen Kays(Mecnûn) b. Mülevvah Amirî ile Leylâ binti Mehdî b. Sa'd Amirîye'nin başından geçen vak'alara bağlayanlar da vardır. Bir başka rivayet ise Emevî ailesinden bir gencin amcasının

¹Agâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, TTK. Bas., Ankara 1959,s.1.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

kızını sevip hâlini ona açıkça söyleyememesi üzerine uydurduğu bir hikâyeye ve söylediği şiirleri de Mecnûn'a isnad etmesiyle doğmuştur, şeklindedir. Mecnûn, Kays b. Mülevvah'ın lakabıdır. Bununla beraber, çeşitli zamanlarda cereyan etmiş vak'aların zamanla Leylâ ile Mecnûn hikâyesi olarak bir araya getirilmiş olması daha akla yakındır.² Bu meselede, yukarıda ifade edilen bilgileri doğrulayan bir başka kaynak da ravî al-Avânâ'nın söyledikleridir. Al-Avânâ; "Mecnûn müstear bir isimdir. Hakikatle ilgisi yoktur. Onun Banû Amir'de ne aslı ne nesebi vardır." der. Bu şiirleri kimin söylediği kendisine sorulunca; "Beni Umeyye'den bir genç" diye cevap vermiştir. Amcasının kızını seven bu genç, aralarındaki aşkın ortaya çıkmasını istemediği için, Mecnûn hikâyesini uydurur ve halkın Mecnûn'a atfettiği şiirleri de kendisi söyler.³

Leylâ ve Mecnûn hikâyesi, Arap edebiyatında X.yy.'dan itibaren yaygın olarak bulunmaktadır. Mecnûn'a atfedilen şiirler, aralarına katılan mensur parçalarla birbirine bağlanarak, bir hikâyeye hâline getirilerek türlü adlar altında toplanmıştır. Bu hikâyeye çöl Arapları arasında yaygın olarak bulunan "el-Murakıs-Esmâ", "Amru'bnü Aclan-Hind", "Urvâ-Afrâ", "Cemil-Buseyne", "Kuseyr-Azzâ", "Rabiâ-Ukayl", "Kays-Lübnâ", "Tavba-Leylâ" hikâyelerini unutturmuş ve Mecnûn, kendisini Leylâ'dan Mevlâ'ya ulaştırın ilâhî aşkıyla, X. yy.'dan sonra Arap edebiyatında tasavvufî aşkın temsilcisi olarak gösterilmiştir.⁴

Leylâ ve Mecnûn efsanesi, İran'da Deylemîlerin egemenliği zamanında X.yy.'ın sonlarında Kitâbü'l-Agânî ile yayılmış, Kays ile Leylâ'nın eserde yer bulan şiirleri halk arasında büyük ilgi uyandırdığı gibi, hikâyenin kahramanları da gerçek aşkın temsilcileri olarak edebiyata geçmiştir. Acem edebiyatında, bu basit Arap kıssasını, ilk defa plânlı bir hikâyeye şekline koyan sanatkar ise Genceli Nizâmî'dir.⁵

Türk edebiyatında Leylâ ve Mecnûn hikâyesine ilk defa Gülşehrî, *Mantku't-Tayr* adlı mesnevîsinde temas etmiştir. Onu takiben Âşık Paşa *Garîb-nâme*'de sonu Tanrı'ya varan gerçek aşkı anlatmak için, Mecnûn'un aşkını 30 beyit içinde nakleder. Yine Şemseddîn-i Sivâsî ile Nâlî de bu kıssayı, temsîlî birer hikâyeye olarak ele alan şairlerdir. Edebiyatımızda *Leylâ ve Mecnûn* kıssasını büyük

²Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, hzl. Doç.Dr. Hüseyin Ayan, Dergâh Yay., İstanbul 1981, s.9.

³Şevkiye İnalçık, *Kays b. al-Mulavvah (al-Mecnûn) ve Divanı*, TTK. Bas. , Ankara 1967, s.11.

⁴Agâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, s.6-7.

⁵Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.11.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

hikâye konusu olarak ilk defa ele alıp nazmeden şair, Edirneli Şâhidî'dir. Onu takiben Ali Şîr Nevâyî, Bihiştî, Hamdullah Hamdî, Ahmed Rıdvan, Kadîmî, Celîlî, Hakîrî, Fuzûlî, Larendeli Hamdî, Sâlib, Halîfe, Atâyî, Fâ'izî, Örfî, Andelîb ve Nâkâm da bu kıssayı nazmederler.⁶

Görüldüğü üzere bu konu, XV. yy.'dan itibaren edebiyatımızda işlenmeğe başlamıştır. Başlangıçta İranlı büyük üstadların Leylâ ve Mecnûn vadisinde açtıkları yolu takip ederek eser veren şairlerimiz, zamanla kendi şahsî çizgilerini yakalamayı bilmişler ve yerli edayı yansıtan güzel eserler vermişlerdir.⁷

Fuzûlî (ölm.H.963/M.1556), Leylâ vü Mecnûn mesnevisini H.942 tarihinde yazmıştır.⁸ Fuzûlî'nin eseri 3036 beyittir ve vak'anın nakline geçmeden önce Fuzûlî, Klâsik mesnevî tekniğine has kısımları dikkatle işler. *Girizgâh* olarak değerlendirilebilecek bu kısımlarda, Fuzûlî'nin an'anedekinin aksine, kendisini ifade eden bir üslup kullandığı görülür. Okuyucuyu kademe kademe esere yaklaştırırken, otobiyografik bir üslup kullanır. Asıl vak'anın nakline 436. beyitten itibaren geçer. Buradan itibaren, üç ana bölüm hâlinde mütâlaa edilebilecek eser, 26 metin halkası üzerine kurulmuştur. Bu metin halkaları, farklı şahısların da olaya katıldığı kısımlarla zenginleştirilen, pek çok *mânâ birliği* ile örülmüştür. Birbirine ustalıkla bağlanan bu metin halkaları asıl vak'ayı teşkil eder. Fuzûlî bunlara bazı *çerçeve vak'alar* da ilâve etmiştir. Eserin yazılma zamanını sezdiren bazı ipuçları da, yine esere ayrıcalık katmaktadır. Konuyu ele alış ve işleyiş dışında, şair esere yaptığı ilâvelerle, ustalığını ortaya koyar. Bunlardan bazıları; Zeyd ile Zeyneb'in aşkı; Leylâ'nın İbni Selâm'a anlattığı peri masalı; İbni Selâm'ın, Mecnûn'un bedduaları sonucunda ölmesi; eserin sonunda yer alan Zeyd'in rüyası, şeklinde sıralanabilir.

Fuzûlî hikâyenin sonunda yer alan bir manzumede eserin te'lif tarihini ifade ederken:

*Ol dem ki bu nüsha oldu merkûm
Leylî Mecnûn adına mersûm*

*İzhâra gelip rumûz-ı vahdet
Vahdetde temâm olup hikâyet*

⁶Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.103-365.

⁷Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, hzl.Doç. Dr. Muhammed Nur Doğan, Çantay Kitabevi, Edebiyat Fak. Bas. , İstanbul 1996, s.XV.

⁸Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s.237.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Târihine düşdüler muvâfık
Bir olmağ ile ol iki âşık 410/3023-3025⁹

Son beyitte geçen *âşık* kelimesi ebcedle 471'e, *iki âşık* ise eserin yazılış tarihi olan H.942/M.1535'e tekabül eder.

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın kendine mahsus üslûbuyla ifade ettiği gibi bu konu; "...*hayatı ve aşkı ciddi bir zaviyeden gösteren, bütün lezzetleri kendine kapamış görünen, yaşadığı tek haz, ızdırabın hazzı olan ve bu acıya atılış, onu özleme, onu hayatın tek gayesi, hatta sebeb-i vücûdu gibi görme*"¹⁰ temâyülü taşıyan Fuzûlî için, son derece çekicidir. Başlangıçta zoraki bir imtihan olarak gördüğü bu kalem faâliyeti, işleyiş esnasında kendisiyle aynileşecektir. Leylâ ve Mecnûn'un edebiyatımızda kazandığı yer, büyük ölçüde bu duyusun ürünüdür.

Fuzûlî, "Dâstân-ı Leylâ vü Mecnûn" başlığını takiben kaleme aldığı üç rubâiden ikincisinde, eserini yazış sebebini şöyle izah eder:

Tutsam taleb-i hakikate râh-ı mecâz
Efsâne bahânesiyle arz etsem râz
Leylî sebebiyle vasfın etsem âgâz
Mecnûn dili ile etsem izhâr-ı niyâz 18/ 3-4

Fuzûlî kendisi ile aynileşen bu konuyu dile getirip tamamlanmasına vesile olan kalemine teşekkürlerini dile getirirken, bir eski binayı, yeniden mamur etmekten mutludur. Bu iki ezel âşığı aracılığıyla vahdete giden yolu keşfeder. Bu sebeple eserin tarihine, *bir olmak* ve *iki âşık* sözleri nakşolunmuştur.

Aşk, en çok işlenen beşerî temalardan olması hasebiyle, edebiyatın ve sanatın değişmez bir malzemesi olarak karşımıza çıkar. Her devrin ve duyuş tarzının, bu mücerred kavrama bakışı birbirinden farklıdır.

Aşk, *şiddetli sevgi* anlamıyla, Klâsik Türk şiirinin ve Tasavvufî Türk edebiyatının belkemiğini teşkil eder. Klâsik edebiyatımızda aşk, basit ve çekici bir arzudan, hastalık derecesine varan alışkanlık ve tutkular kadar çeşitli boyutlarda işlenmiştir. Bu aşk ilk bakışta bir cinsellik izlenimi uyandırmakla birlikte, platonik bir zevk ve bağlılık olma düşüncesi daha kuvvetlidir. Kaynağını; "*Aşık*

⁹ Not: Buradan itibaren verilen örnekler için bk. Fuzûlî, Leylâ vü Mecnûn, hzl. Doç. Dr. Hüseyin Ayan, Dergâh Yay., İstanbul 1981, 411s. İlk rakam sayfa numarasını, kesme işaretinden sonraki rakamlar ise beyit numarasını göstermektedir.

¹⁰ Ahmed Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yay., İstanbul 1977, s.150.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

olup da aşkını gizlemekle beraber iffetini muhafaza ederek ölen şehittir.”, hadîsinden alır. Aşk, âşık ile maşuk arasında, daha çok aşığı ilgilendiren bir durumdur. Seven için aşk sonsuzdur. Âşığın gönlünde tecelli eden bu duygu onu ölüme kadar götürür.¹¹

Tasavvufî mânâda ise aşkın özünü; “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim(sevdim) ve âlemi yarattım.” meâlindeki Hadîs-i Kudî teşkil eder. İnsanın yaratılışındaki güzellik ve varlığın temelinde de aşk olduğu görülmektedir. Allah insanı kendisine ayna olsun diye yaratmıştır.¹² Nefse galebe için de, yegâne vasıta aşktır. Tecellîye vesile olan aşk, varlığı Tanrı’ya kavuşturur. Bu anlamda hakîkî aşk, insan ruhunun, rûh-ı mutlak olan Tanrı’ya karşı iştiyakıdır.¹³

Mutasavvıf Muhyiddin İbn Arabî, aşkı kendi içinde üç grupta mütâlaa etmektedir. Bunlar: Tabîî, ruhânî ve ilâhî aşktır. Tabîî aşk, bütün arzularını tatmin etme yolunu araştıranların sevgisidir. Ruhânî aşk, sevenin sevgilisini razı ve hoşnut etmeye çalıştığı sevgidir. Sevende sevgilisine karşı olabilecek hiç bir şey kalmaz, bütünüyle sevgilisinin iradesine bağlı kalır. İlâhî aşk ise, Tanrı’nın bize duyduğu sevgidir. Ayrıca bizim Tanrı’ya duyduğumuz sevgi de bu tarz telâkki edilir.¹⁴ İbn Arabî dışındaki mutasavvıflar ise aşkın iki çeşidinden söz ederler. Bunlar: Beşerî(Mecâzî) aşk ve tasavvufî(İlâhî) aşk’tır. Mecâzî aşk, insanı hakîkî aşka ulaştıran bir duraktır. Ancak hakîkî aşk için mecâzî aşk şart değildir. O İlâhî aşka ulaşmak için bir vasıta olabilir.¹⁵ Çift kahramanlı şark hikâyelerinde, vak’anın, yukarıda kısaca gözden geçirilen boyutlarıyla, aşk etrafında örüldüğü görülmektedir.

Fuzûlî’nin eserini yazış gayesinden başlayarak, sonunda yaptığı değerlendirmelere kadar, her mısramda aşk vardır. Dîvânı’nda ve diğer bütün eserlerinde, iki cihetiyle beraber ele alınan aşktan söz etmek mümkündür. O’nun edebî şahsiyetini ören en önemli husus, şiiirlerinden, ilki çok açık, ikincisi daima derinlerde olan bir başka anlam çıkarılabilmesidir. Bu itibarla değerlendirildiğinde, Fuzûlî’nin şiiirinin, tam anlamıyla, aşkı açıklamağa hizmet ettiği görülür. Beşerî aşkı anlatırken bile, onun arkasında, aslolanın, yani hakîkî aşkın

¹¹İskender Pala, *Ansiklopedik Dîvan ŞiiriSözlüğü, C.1*, Akçağ Yay., Ankara 1990, s.52.

¹²İskender Pala, *a.g.e.*, s.51.

¹³Agâh Sırrı Levend, *Dîvan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980, s.24.

¹⁴İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, çev. Mahmut Kanık, İnsan Yay., İstanbul 1988, s.43.

¹⁵İskender Pala, *a.g.e.*,s.51.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

varlığını sezdirir. Bu durum, şâirin hayata bakışı, varlığı sorgulayışı ve mutlak varlığa, kâinattaki işaretleri takip ederek ulaşmayı hedeflemesinde de, kendisini hissettirir.

Fuzûlî'nin şiirinin bir diğer özelliği ise lirik olmasıdır. O, düşüncelerini, heyecanlarını, üzüntülerini, olduğu gibi okuyucusuna aktaran ve her biri adeta *sehl-i mümteni* olarak tanımlanabilecek örnekler kaleme almıştır. Bu şiirler şâirin yüreğinden koptuğu için okuyucunun da yüreğine bir kor gibi düşmektedir. Onun sanatının en büyük unsuru ve ondaki lirizmin en kuvvetli desteği aşk, mizacının ana mihveri ise güzelliştir.¹⁶

Bu görüşler karşısında, bir başka cepheden farklı olarak ifade edilen bilgiler de vardır. Bunlardan biri olan Prof.Dr. M.Orhan Okay'a göre; “ *Fuzûlî'nin Leylâ ve Mecnûn'undaki aşk birçoklarının zannettiği gibi ilâhî tasavvufî bir aşk değildir. Ama mistik bir aşktır. Böyle bir tabir yoksa söyleyelim, Mecnûn bir fenâ fi'l-Leylâ'dır, fenâ fi'l-aşk'tır. Bununla beraber başlangıçta beşerî olan bir aşkın giderek bedenî hazlardan sıyrılıp bir çeşit süblimasyon'a (i'lâ) ulaşması mümkündür. Dünyevî, yani özel terimi ile mecâzî aşkın, yüce bir duygu hâlinde ilâhî aşka ulaştığı düşünülebilir. Ama Fuzûlî bunu sarih olarak söylemiş değildir.*”¹⁷

Leylâ vü Mecnûn'da konunun işleniş seyri içinde, Leylâ'yı, mutlak olan güzelliği temsil eden bir varlık olarak ele almamak ve yine Mecnûn'u, bu varlığa ulaşma iştiağı taşıdığı hâlde, bu aşk için yanıp tutuşan bir derviş olarak görmemek de mümkün değildir. Hiç şüphesiz bu durum, Şeyh Gâlib'in Hüsn ü Aşk'ında karşımıza çıkan tarzda bir alegori olarak da algılanamaz, ancak mutlak varlık olan Tanrı'nın, karşısında, kendisini görüp sevecek bir göz ve gönül yaratmasıyla alakalı olduğu da açıktır. Fuzûlî daha eserinin başında, *vahdet-i vücûd* nazariyesinin ifadesi olan söyleyişlerle karşımıza çıkar. Şâirin dünya ve hayata bakışı, *bezm-i elest*'i terkediş, dünyaya geliş sebebi, kâinatın yaratılışı, nefsi olgunlaştırarak tekrar aslî vatana dönüş, doğrudan doğruya, tasavvufî düşünce boyutuna taşınabilir. Örnekleyecek olursak:

*Dünyâ nedir ü taallükâtı
Endîşe-i mevtdir hayâtı*

*Ammâ demezem yalandır ol hem
Ser menzil-i imtihandır ol hem*

¹⁶Mustafa İsen, *Ötelerden Bir Ses, Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Akçağ Yay., Ankara 1977, s.233.

¹⁷Orhan Okay, *Silik Fotoğraflar*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2001, s.136.

- Billâh ki bu dil-firîb menzil
Öyle bana verdi râhat-ı dil*
- Kim eski makamımı unuttum
Sandım vatanım makâm tutdum* 27-28/81-84
- Bildim bu imiş senin murâdın
Kim ehl-i kemâl ola ibâdın*
- Bunda yete rütbe-i kemâle
Anda yete devlet-i visâle*
- Bu râhdan etmek olmaz ikrâh
Hoş râh durur sana giden râh* 29/91-94
- Her hilkatde gerçi bir sebep var
Ayâ sebebi kim etdi izhâr*
- Ger "Kâf ile Nûn" dan oldu âlem
Ayâ neden oldu "Kâf u Nûn"dan*
- Bîhûde değil bu kâr-hâne
Bî-fâide gerdiş-i zamâne*
- Her zerre-i zâhirin zuhuru
Bir özgeye bağludur zarûrî* 34-35/107-113
- Fâş oldu ki sırr-ı Hak nihândır
Âlemde nişânı bî-nişândır* 37/130
- Kıldı seni hiçden bir âdem
Esbâb-ı tenâ'umun ferâhem* 38/138
- Ey nefis-perest ü cism-perver
Olma gam-ı hurs ile mükedder*
- Sa'y ile metâ'-ı mûr yığma
Cehd ile azâb-ı gûr yığma*
- Dâmân-ı tarîk-i şer'i dutgıl
Her ne ki hilâf-ı şer unuttıl*
- Tahkîk-i vesîle-i vusûl et
Taklîd-i şerîat-ı resûl et* 39-40/152-158
- Fuzûlî, aşkın bir gizlilik istediğinden bahseder. Kâinâtın yaratılış sırrının arkasında da benzer bir gizlilik vardır. Onun tezahürü yine aslolana ulaşmağa vesile olmak içindir. *Mutlak varlık* olan Tanrı, *gizli hazinesini* bu sebeple âşikar etmiştir. Maksat yaratılışından dönüp, tekrar kendini temâşâ etmektir.
- Ola sebep-i tekellüm-i yâr
Fehm etmeye müddeâyı ağyâr* 95/592

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Mecnûn aracılığıyla konuşan Fuzûlî'nin, daha sonra, başka beyitlerde bu gizliliğe muhalefetini görürüz.

*Aşk olduğu yerde mahfî olmaz
Aşk içre olan karâr bulmaz* 92/570

*Terbîr ile aşk zevk virmez
Tedbîr diyâr-ı aşka girmez* 96/604

Kâinat yaratılmış ve gizli sır, aşk sebebiyle ortaya çıkmıştır.

*Dilden dile düştü bu fesâne
Fâş oldu bu mâ-cerâ cihâna* 97/606

Mesnevinin her iki kahramanı da aşklarının ezeli olduğunu söylerler.

Leylâ:

*Ben anırım ol benim ezelden
Sakla bu alakayı halelden
Ey çarh bu akd olanda muhkem
Belki yoğ idin arada sen hem
Mecnûn'a koyupdur ad Leylî
Eyler seni ad ile tesellî* 235-236/1694-1700

Mecnûn:

*Ol gün ki rahımda kilik-i kudret
İcâdına verdi zib-i sûret
Doldurdu hevâ ile dimağım
Sevdâ ile bağladı ayağım
Derd-i ezeli devâ bulur mu
Mihri ebedî fenâ bulur mu* 41/959-964
*Ben kandan u terk-i aşk kandan
Aşk-ı ezeli çıkar mı cândan* 283/2071

Bu ilâhî aşkta aslanan Leylâ'dır. Çünkü Tanrı, güzelliği ile Leylâ'da tecellî etmiş, Mecnûn'da göz ve gönül hâline gelip, kendi güzelliğini seyretmiştir. Victoria R. Holbrook bir değerlendirmesinde, bu durumu şu şekilde özetlemektedir: "Fuzûlî'nin Leylâ'sı Mecnûn'un Tanrı eğretilmesiydi; sonunda Mecnûn sevdiği göstergeyi onun gösterilenine ulaşmak için geride bırakmıştı: Kız Tanrı'nın insan kılığına girmiş hâliydi ve Mecnûn Leylâ'yı biçimsel bir kılıf diye

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

reddetmişti. Fuzûlî'nin bitirişi tinsel bir zaferi ve dünyevî bir trajediyi betimler.”¹⁸

*Mecnûn'a hemin şerâb tutma
Leylî'yi ki aslıdır unutma* 169/1183

Mecnûn'un aşka istidadı doğuştandır. Okulda olgunlaşan bu aşkı Fuzûlî, uzun uzun anlatır.(s.84)

*Bir câmdan içdiler mey-i zevk
Ol iki harâb-ı bâde-i şevk*

*Girdâb-ı belâya oldular gark
Kalmadı aralarında fark*

*Evzâ'-ı muhâlîf oldu yeksân
Gûyâ iki tende idi bir cân*

*Her kim sorar olsa Kays'a bir râz
Leylî'den ana yeterdi âvâz*

*Kim Leylî'ye kılsa bir hitâbı
Kays idi ana veren cevâbı* 91-92/559-563

Mesnevîlerde eğitimin iki boyutu vardır. Tutulan hocalar, çocuğa devrin bütün aklî ve naklî ilimleri ile gelecekte sürdürecekleri beyliğin gereklerini öğretirler. Bunun yanı sıra aşkı da talim ettirirler. Kaderleri birleşen asıl kahramanlar, tesadüfen aynı okula giderler. Mesnevîlerin özüne yerleşen aşk da burada doğar. Leylâ ile Mecnûn okulda tanışır ve birbirlerini görür görmez severler.

Fuzûlî Kays'ın aşka istidadının, âşık mizacı ve güzele olan tutkusunun daha bebeklikten itibaren kendini gösterdiğini söz konusu etmiştir.

*Bir gün anı gezdirdi daya
Derdini yetirmeğe devâya*

*Bir evde meğer ki perî-veş
Ol tıflı görüp olur müşevveş*

*Rahm etdi eline aldı bir dem
Tıfl anı görünce oldu hürrem*

*Hüsnüne bakıp karâr tutdu
Feryâd u figânını unutdu*

*Oldukça elnde oldu handân
Düşükçe elinden oldu giryân*

¹⁸ Victoria R. Holbrook, *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998,s.261

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

*Mâhiyyetin çü daya bildi
Ol mâhî ana enis kıldı*

*Oldu bu dahi anınla mu'tâd
Ne daya, ne ana eyledi yâd*

*Zâtında çü var idi mahabbet
Mahbûbu görünce tutdu ülfet*

*Aşk idi ki oldu hüsne mâ'il
Hüsni ne bilirdi tıfl-ı gâfil*

84-85/497-505

Fuzûlî Kays'ın okula başlamasını, onun hayatının en mühim hadisesi olarak ele almıştır. *Bu bünyâd-ı belâdır ve mukaddime-i elem ü ibtilâdır*" başlığı altında, Kays'ın Mecnûn olma yolunda süratle ilerleyişi, bütün teferruatıyla anlatılmıştır. Kays Leylâ'yı ilk defa okulda görür. Etrafında birbirinden güzel kızlar vardır, ancak o Leylâ'yı seçer. Aralarındaki aşk çok çabuk duyulur. Mecnûn Leylâ'dan uzaklaştırılır. Mecnûn'un felâketi de bundan sonra başlayacaktır.

*Ol kızlar içinde bir perî-zâd
Kays ile mahabbet etdi bünyâd*

87/527

*Âlem ser-i müyunun tufeyli
Mahbûbe-i âlem adı Leylî*

*Kays anı görüp helâk oldu
Bin şevk ile derd-nâk oldu*

89/543-544

Sevgiliden uzak oluş Kays'ı cünûna sevkeder ve adı Mecnûn'a çıkar.

*Kim Kays iken adı oldu Mecnûn
Ahvâlini etdi gam diger-gûn*

116/760

Leylâ vü Mecnûn'da, erkeğin aşkı idrak ediş ve yaşama şansı ile kızın aşk karşısındaki konumu, bir sosyal zemin meselesi olarak ele alınmıştır. Mecnûn'a annesi öğütler verirken bu durumu açıkça hissettirir.

*Mahbûb hem istesen kim olmaz
Biz kim seniniz sana gam olmaz*

136/927

Buna karşılık Leylâ'nın durumu oldukça zordur. Okulda Mecnûn ile aralarındaki aşk duyulunca, annesi onu azarlar ve nasihatlar eder. Leylâ, aşkı bilmezlikten gelir ve hatta inkâr eder.(s.101-103) Leylâ'nın annesinin bu konudaki tavrı, toplumun bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bir namus meselesi olarak görülür. Leylâ durumu anlaşılmasın diye, bazı çarelere başvurur.(s.194-195)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

*Ođlan aceb olmaz olsa âşık
Âşıklığ işi kıza ne lâyıkt*

*Ey nûr-ı gözüm yaman olur âr
Nâmûsumuzu yitirme zinhâr* 99/628-629

Fuzûlî eser boyunca Leylâ ile Mecnûn'u ortak ifadelerle tavsif ederek, onların aşklarının denkliğinden, ayrı tenlerde bir cân olduklarından ve hatta ayrı bedenlerde aynı ruhu taşıdıklarından bahseder. Bu ifadelerden hareketle, eserde söz konusu edilen *vahdet* fikrine ulaşmak zor değildir. Leylâ ile Mecnûn'un denkliği, *ayna* imajı etrafında örülmüştür.

*Sir gözgüye ger açup gözünü
Gözüde göreydi ger özünü*

*Öz ârızına olurdu meyli
Kulmazdı hevâ-yı hüsn-i Leyli* 91/556-557

Konusu aşk olan mesnevilerde, birbirini seven kahramanlar, daima eserin birinci dereceden kişileridir. Bunlar her bakımdan ideal bir kişiliğe sahiptirler. Bedenî ve ahlâkî güzellikleri de aynı ölçüde idealdir. Mesnevilerin erkek ve kadın kahramanını birbirinden ayırmak oldukça zordur. Hatta bazan kahramanların adları da, onların cinsiyetlerini belirlemeğe yetmez.¹⁹ Leylâ ile Mecnûn aynı ifadelerle tavsif edilirken, bir oldukları vurgulanmıştır.

*Ol iki semen-ber ü sehî-kad
Bir birine oldular mukayyed* 91/558

*Ol iki sehî-kad ü semen-ber
Bir birine oldular beraber* 121/803

Bu ayrı bedenlerde, aynı can ve ruh oluş o kadar açıktır ki, Mecnûn babasıyla sohbet ederken, birden bire kolundan yeninin içine kan dolar. Babası telaşlanır. Mecnûn babasına telaşlanmamasını, o sırada Leylâ'dan kan alındığını söyler.

*Lerzân oluban ten-i hazîni
Kan doldu kolundan âsetini*

*Ol verdi atasına tahayyür
Mecnûn dedi eyleme tefekkür*

*Fasd eyledi ol büt-i perî-zâd
Niş urdu anın koluna fassâd*

¹⁹İsmail Ünver; "Mesnevi", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı II, (Divan Şiiri)*, C.LII, S.415-416-417, Temmuz-Ağustos-Eylül 1986, s.455.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

*Ol zahm eser göründü bende
Biz bir rûhuz iki bedende
Bizde ikilik nişânı yokdur
Bir birinin özge cânı yokdur
Sanma ki ol oldur ü benim ben
Bir cân ile zindedir iki ten* 284-285/2082-2087

Mecnûn aşk yolunda deli olur. Bu durum, ilâhî aşkın basamaklarından, *hayret* merhalesini aşamayan sâlikin geçirdiği cinnet sebebiyle düştüğü durumdur. Bu sebeple ailesini terk ederek çöle gider.

*Tutdu gözedüp tarîk-i vahşet
Eshâbdan inkitâ-ı ülfet
Sahrâya düşüp güneş misâli
Tenhâ yürür oldu lâübâlî* 128/861-862

Mecnûn delilikten kurtulup manevî huzur bulsun diye, babası tarafından Kâbe'ye götürülür. Ancak O Kâbe'ye yüz sürerek, aşkın artması yolunda dualar eder.(s.153-154) Leylâ'nın durumu da ondan pek farklı değildir. İki âşığın delilikte de denk oldukları görülür.

*Mecnûn'dan idi cünûnu eẓûn
Leylî deye ne derdi Mecnûn* 171/1203

Mecnûn artık öğüt kabul etmez bir delidir, ancak nihayet deliliğini kabul eder ve Leylâ'ya deliliğin yakışmayacağını söyler.

*Bende dahı nice benlik olsun
Benden beni isteyen ne bulsun
Islâhıma eylemen teemmül
Kim gül diken olmaz u diken gül* 140/950-956
*Mecnûn bana derler ehl-i âlem
Ancak banadır cünûn müsellemler
Sen olma fesâne-i halâyık
Mecnûn işi Leylî'ye ne lâyıık
Mecnûn benem ey vefâlu dil-dâr
Dîvâneliğe benem sezâ-vâr
Sen eyleme hâlini diger-gûn
Leylî ne revâ ki ola Mecnûn* 360/2661-2664

Leylâ ile Mecnûn'un her karşılaşmalarında akıllarını yitirip, bayılırlar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

*Leylî hem itürdi ihtiyârın
Bir dem görebilmedi nigârın*

*Hayranlığı ol makâma yetdi
Kim düşdü ayağa rûhu gitdi*

122/809-810

Akıl ve aşkın bir arada olması mümkün değildir, çünkü aşk gönülle yaşanır. Aklın ona galebe çalması, aşkı öldürür. Mecnûn'un *ehl-i hâl* için söyledikleri de bunu doğrulamaktadır.

*Mecnûn dedi ehl-i hâl olur lâl
Besdir nem-i eşk şahid-i hâl*

*Tertîb-i ibâret ü fesâhat
Aşk ehlinedür delil-i râhat*

341/2535-2536

Yine hile ile aşkın giderilmesi de mümkün değildir.

*Bildi ki değil bu nakş-ı bâtil
Olmaz hileyile aşk zâ'il*

285/2090

Mecnûn defalarca çölden eve getirilmesine ve hatta zincire vurulmasına rağmen, aşk yüzünden tekrar eski hâline döner.

*Mutlak eser etmedi ana pend
Zencîr-i heves kaçan tutar bend*

*Efgân edip etdi hirkasın çâk
Sahrâlara düşdü zâr u gam-nâk*

217/1558-1559

Konusu, yaşanmış bir aşk efsanesine dayanan Leylâ vü Mecnûn'da, ilâhî aşk ve âşık üzerine pek çok değerlendirmeler de yapılmıştır. Leylâ'nın gözüyle âşık:

*Her kim gerek öz işinde kârı
Âşık ne revâ ki ola gâfil*

*Âşık gerek olmayup kararı
Tavaf ede müdâm kûy-ı yarı*

189/1347-1348

Mecnûn'un eserinde çizdiği âşık görüntüsü, Klâsik Türk edebiyatının timsal gösterdiği varlıktan farklı değildir, hatta Mecnûn, âşığın en veciz örneği olarak tavsif edilmiştir.

*Çâk eyledi câme çekdi nâle
Hâli beden oldu özge hâle*

*Terk etdi libâs-ı lâle-gûnu
Raht oldu tenine eşk-i hûnî*

*Ger mâtem için misâl-i hâme
Sarmışdı başa siyâh amâme*

*Çizgindi başına dūd-ı âhı
Yandurdu amâme-i siyâhı*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

*Kimse çü sana vefâda yetmez
Cânın sana kimse verse etmez*

*Ma'sûk iken olup vefâ-dâr
Âşıklığını hem etdin izhâr*

*Âşık der imiş bana halâyık
Görmem buna hem özümü lâyık*

*Ben nâkısım ey harîf-i kaabil
Sensin reh-i aşk içinde kâmil*

*Tahsîn ki yegâne-i zamansın
Cân vermek olur sana cânsın* 318/2350-2354

Mecnûn mecazdan hakikate, araçtan amaca ulaşınca, çölde kendisini bulan Leylâ'yı tanımaz, hatta ona aldırış etmez. Çünkü o artık hakîkî aşkı bulmuş, ikilikten kurtulmuştur.

*Ger ben ben isem nesin sen ey yâr
Ver sen sen isen neyim men-i zâr* 358/2652

Leylâ Mecnûn'un bu davranışını iyi karşılar ve inancının güzelliğini takdir eder.

*Oldum nice olduğundan âgâh
Hoş mertebedir bu bâreke'allâh* 363/2683

Victoria R. Holbrook'a göre; "Bu tenzihten teşbihe giden eğilimin gelişmesi de, manevi yolculuk anlatısının büyük geleneğindeki, kadın-erkek aşkında olgunlaşma temasıyla birleştiğinde seyredilir. Klâsik dönemde, Fuzûlî tenzihten yana olur. Hakikat eşyaya aşkıdır; sevgilide, yani bu dünyanın eşyasında bulunmaz. Mecnûn Leylâ'yı terk eder. Klâsik-sonrasında ise Gâlib, varlığın birliğini kabul etmiştir. Hakikat, varlık itibarıyla sevilenden ayrı değildir; sevenden de. Maşuk ile âşık aynı varlığın birer konumudur; hüsn ve aşk, birer niteliği. Fuzûlî'nin hikâyesinin sonuna gelindiğinde Mecnûn, aradığını Leylâ'da bulamıyor. Leylâ'ya duyduğu aşkın, mecâzî olduğu anlaşılır. Mecnûn Leylâ'dan, hakikate varmak için köprü olan dünyevî mecazlardan, vazgeçmek zorundadır."²⁰

Leylâ ile Mecnûn'un aradaki engeller kalktığı hâlde, dünyada kavuşmalarının muhal olması, yine eserin tasavvufî boyutuyla ilgilidir. Mesnevîde sona doğru ölüm sorgulanırken, vahdete ulaşmanın yolunun, ölümden geçtiği de vurgulanmak

²⁰Victoria R. Holbrook, "Alegorinin Ölümü, Hüsn ü Aşk'ın Özgünlüğü, *Defter*, Yıl 9, S.27, Bahar 1996, s.78-79.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

istenmiştir. Çünkü iki çeşit ölüm vardır. Bunlardan biri, takdir edilen ömrün sona ermesiyle meydana gelen maddî ölüm, diğeri ise nefis terbiyesi yoluyla varılan sonuç, bir başka ifadeyle manevî ölümdür ki, bu tarz ölüm varlığın daha dünyada iken yaşadığı bir ölüm şeklidir. Gerçek âşık bu yolla vuslata nâil olur. Mecnûn Tanrı'dan böyle bir ölüm niyaz eder. (s.370-380) Yine eserin sonuna doğru, üstadın söylediği gazelde de, böylesi bir ölüm söz konusu edilmiştir.(s.386) Mecnûn'un Leylâ'ya ölerək kavuşma arzusu da eserde yer alır.

*Yâ Rab bana cism ü cân gerekmez
Cânân yok ise cihân gerekmez* 395/2916

Fuzûlî, eserin tasavvufî aşk cihetini, daha belirgin kılmak arzusuyla, beşerî aşkı da söz konusu etmiştir. Kendinden önce aynı konuyu ele alan mesnevilerde de görüldüğü üzere, bu aşk İbni Selâm'ın Leylâ'ya duyduğu aşktır. Leylâ da ona alaka duyar. Eserde bu durum, Leylâ'nın sevgilisinden ayrı ve uzak olmasına bağlanmıştır.(s.194) Daha sonra İbni Selâm da bir av dönüşü, onu görerek âşık olacak ve evlenmek isteyecektir.(s.196) Leylâ, Mecnûn'a yazdığı bir mektupta, kendisini altın kafese kapatılmış bir kuş gibi göstererek, İbni Selâm'ı bir vahşi olarak tanıtır.

*Ben bülbül-i bâğ-ı firkatim zâr
Ammâ kafes içreyim giriftâr*

*Bilmen bu kafesde nola hâlim
Sındırdı belâ per ile bâlim*

*Bir vahşî ile ger etmişim hû
Müstevcib-i ser-zeniş değil bu*

*Vahşiler imiş seninle hem-dem
Hem-reng olubam seninle ben hem* 267/1942-1945

Mecnûn, İbni Selâm'ı kendi aşkı için bir engel olarak görür. Leylâ'ya talip olduğu ve evlendiği için ona beddualar eder. Nihayet İbni Selâm ölür. Mecnûn üzüntü içindedir. Çünkü buna kendisinin sebep olduğunu düşünür. İbni Selâm'ın aşkına saygı duyar ve onu bir mazlum olarak telakki eder.

*Kim fevt-i rakîb işitse âşık
Gülmek gerek ağlamak ne lâyık*

*Cânâneye cân veren yetipdir
Cân vermeyen arada itipdir*

*Ol dostum idi değildi düşmen
Hem ol ana âşık idi hem ben*

*Ol cânını vardı vâsıl oldu
Öz mertebesinde kâmil oldu*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

Naksım benim ermedi kemâle
Ayb eyleme ağlasam bu hâle 325-326/2416-2421

Leylâ vü Mecnûn'da, Fuzûlî beşerî aşkı temsilen, Mecnûn'un en yakın dostu, Zeyd ile onun sevgilisi Zeyneb'den de bahsetmiştir. Ancak eserde bu aşk hakkında çok fazla bilgi verilmemiştir. Aşk konusuna vakıf olan Zeyd, Mecnûn'un içinde bulunduğu durumu en iyi anlayan kişidir. Zeyd iki âşığın haberleşmesini sağlayan kişi olması yanında, Mecnûn'un sırdaşı ve arkadaşısıdır. O'nun aşkı eserde aşkı anlayan bir kişi sıfatıyla zikredilmiştir.

Olmuşdu esîr bir nigâra
Büt zîblü Zeyneb adlu yâra

Çekmişdi mahabbetin cefâsın
Görmüşdü melâmetin belâsın

Ol âşık u müstemend ü mahzûn
Eylerdi hemîşe meyl-i Mecnûn

Söyledi ana kemâl-i aşkın
Üstâdına gösterirdi meşkın 248/1788-1791

Sonuç olarak, sanat değeri itibarıyla aynı temayı işleyen eserler içinde bir şaheser olarak nitelenen Fuzûlî'nin Leylâ vü Mecnûn'u, işlediği aşk teması itibarıyla çok katmanlı bir eser görünümü arz etmektedir. Sanatkâr mizacını ve dehasını ortaya çıkaran bir yaklaşımla söz konusu ettiği tasavvufî söylem, eserin bu çok katmanlı görünümüne büyük katkı sağlamıştır, denilebilir. Sanatkârın şiirlerinde okuyucuyu bir anda kuşatan mânâ kâinatı, bu eserde de derinleşerek samimi ve lirik bir ortam yaratmasına vesile olmuştur. Türk edebiyatında yazılan bütün Leylâ ve Mecnûn mesnevîlerinin tematik bakımdan benzer bakış açılarıyla ele alınması gerekir. Böyle bir çalışma neticesinde, zirve olduğu genel bir kabul olarak ifade edilen Fuzûlî'nin eserindeki farklılığı yapan unsurları tespit etmek mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, hzl. Doç. Dr. Hüseyin Ayan, Dergâh Yay., İstanbul 1981, 411s.

Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnûn*, hzl. Doç. Dr. Muhammed Nur Doğan, Çantay Kitabevi, Ed. Fak. Bas., İstanbul 1996, 536s.

HOLBROOK, Victoria R., "Alegorinin Ölümü, Hüsn ü Aşk'ın Özgünlüğü", *Defter*, Yıl. 9, S.27, Bahar 1996, s.65-80.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*

-
- HOLBROOK, Victoria R., *Aşkın Okunmaz Kıyıları*, İletişim Yay., İstanbul 1998, 290s.
- İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, çev.Mahmut Kanık, İnsan Yay., İstanbul 1988, 221s.
- İNALCIK, Şevkiye, *Kays b.al-Mulavvah(al-Mecnûn) ve Dîvanı*,TTK.Bas., Ankara 1967, 44+118s.
- İSEN, Mustafa, *Ötelerden Bir Ses, Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*, Akçağ Yay., Ankara 1997,s.230-238.
- LEVEND, Agâh Sırrı, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, TTK. Bas., Ankara 1959,383s.
- LEVEND, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatında Kelimeler ve Remizler,Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980, 662s .
- OKAY, Orhan, *Silik Fotoğraflar*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2001, s.192s.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, C.I-II*,Akçağ Yay., Ankara 1990, 554s.
- TANPINAR, Ahmed Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yay., İstanbul 1977, 522s.
- ÜNVER, İsmail, “Mesnevi”, *Türk Dili ,Türk Şiiri Özel Sayısı II, (Divan Şiiri), C.LII, S.415-416-417*, Temmuz-Ağustos-Eylül 1986,s.430-563.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/7 Fall 2009*